

Володимир Працьовитий, канд. філол. наук

Мотив зради у трагедії Миколи Костомарова “Сава Чалий”

Сава Чалий — дійсна історична постать. Він родом з Комаргорода (нині - село Томашівського району на Вінничині). 1738 року став полковником надвірного війська магнатів Потоцьких у м. Немирові (нині Вінницької обл.). Деякий час був на Запорізькій Січі. Потім став сотником надвірних військ князів Четвертинських. У 1734 р. взяв участь у повстанні під проводом Верлана — сотника надвірних козаків князів Любомирських. Після придушення повстання російськими військами, надісланими Катериною II на підтримку польського короля Августа III, Чалий залишив гайдамаків і переметнувся на бік польської шляхти. 1741 р. в селі Степашках під Тульчином його стратив за зраду національних інтересів Гнат Голий — запорізький козак, один із ватажків гайдамацьких загонів на Україні у 30-40-х рр. XVIII ст. Так коротко можна передати трагічну долю відважного воїна Сави Чалого, який метався з одного табору до іншого, закінчивши свій шлях у ролі зрадника українського народу.

Проблема зради, відступництва, яничарства під впливом зовнішніх факторів набула поширення в Україні, і вона не така проста, як виглядає на перший погляд. Українцям, які не мали своєї державності, дуже складно було розібратися, хто кого зрадив, і переходи з одного табору в інший були типовим явищем у період польського панування. Українські козаки були на службі як в українських, так і польських магнатів. Реєстрові козаки знаходилися під опікою польського короля. Польська казна виплачувала козакам, які входили до реєстру, символічну платню, і вони користувалися певними привілеями, гарантованими польським королем. Інша справа, що домовленості між королем і козаками не бажала брати до уваги польська

шляхта, намагаючись будь-яким способом приструнити непокірних та свободолюбних героїв українського степу, які не хотіли поступатися національними інтересами. Та й навіть та невелика кількість козаків, які перебували на службі в короля і отримували гроші за певні військові послуги, не дуже ревно йому служили, ніколи не забували про свою неньку Україну і залишалися господарями на своїй землі. В основному козаки Запорізької Січі — це були вільні, незалежні люди, лицарі честі, виховані на принципах християнської моралі і сповнені великою силою духу, непереможні воїни, які стояли в обороні не тільки українського народу, а й захищали від турків та татар цілу Європу. Звичайно, що у складному переплетенні людських доль не обходилося без зради та відступництва. Доходило навіть до сутичок між реєстровими козаками та запорожцями. Українська кров зі значними чужими домішками стала сприятливим ґрунтом для поширення епідемії зрадництва. І, напевно, Сава Чалий був не поодиноким, хто перейшов на службу до поляків і був покараний на горло козаками за зраду. Але саме він став тим образом відступника, якого спіткала справедлива козацька кара, і він увійшов в історію як символ зради українського народу.

Микола Костомаров, використавши образ-характер Сави Чалого, змістив часову площину п'єси на сто років (“Действие в 1639 году в Малой, потом в Червонной Руси”). Помістивши героїв на зовсім інший ґрунт, він намагався відтворити складний процес розшарування козацької верхівки після славного гетьманування Петра Сагайдачного. “Ех, братища, не те колись у давні роки було, при батькові нашому Конашевичі; як не перся проклятий лях, та ні. Не те щоб як-небудь так... Бувало, духу козацького лякаються! А доставалося й татарві, й туркові, і всім. А що здобиченьки! І Боже милостивий! Не перелічиш, бувало. А все то через тее завзяття!” [3, 168], — згадує Петро Чалий.

Образ Петра Сагайдачного, який своїм незаперечним авторитетом зумів зорганізувати розбурхану козацьку масу та змусив ляхів шанувати себе як мужнього воїна і талановитого полководця, глибоко засів у пам'яті козаків. “Дисципліну в козацьких полках Сагайдачний удержував дуже строгу, неслухняних карав на горло: “він був такий суворий, стримуючи козацькі своєвільства, що з найменшої причини проливав щедро їх кров” [1, 183-184]. Дисципліновані та вимуштровані козаки задавали тон усьому війську, утримуючи високу

організацію та боеву здатність. За десятилітнє гетьманування Петро Конашевич Сагайдачний створив українське національне військо, показуючи особистий приклад у бою та в організації військової справи. Його подвиги, його звитяга, військовий талант та відданість справі стали тим еталоном, до якого козаки приміряли своїх поводитирів.

П а в л о. І хіба таки меж нами не буде другого Сагайдачного?

И г н а т. Ні вже, поминайте його. Не такі козаки стали! Тепер уже таких послухачей нема, щоб доброго слухали. Аже ж скільки у нас уже гетьманів було: пропали через військові чвари!

П а в л о. Які через чвари, які через худий розум, а які через кривду свою. Що ж, як ізрадник — не терпітимеш!

И г н а т. Та були ізрадники... Вони були, а найбільш таких, що пропали через козацьке завзяття, мовляв, ні за віщо.

А н д р и й. Ні, се вже як хочеш, пане Ігнате: медведя не налигаєш, так і козака шкода нуздати. Свій розум май і доброго собі дбай, а козацьку волю не руш! Так, панове братці!" [3, 169].

Згадуючи славні минулі часи, козаки прагнуть до ладу та порядку на рідній землі. Їх тягне до геройського чину. "Мені нічого так не хотілось би, тільки щоб своїй неньці рідній Україні послужити" [3, 172], — признається Петро Чалий. Не п'є меду його син Сава Чалий. Не лежить у нього душа до забави: "Був мед, та гості попили. На страшній неділі весілля не справляють! Ви кажете, чого я такий оспалий? А хто не буде оспалий у сюю злющу годину, коли проклятий недовірок мучить та катує православний люд без ласки? Ви кажете, чого я такий смутний та сумний? А хто не сумуватиме за своєю волею, що самі у себе віднімаємо? Хто веселитиметься, дивлячися на те, що там послідню худобу у людей забирають, дітей від матерей однімають, у православні церкви не пускають, сповідатися та причащатися не велять... Скоро із християн повернуться на нехристей, а тут думки й гадки об тім нема! Мов не одної матері діти! Панове братці! Гуляли й діди наші, та й вороги від їх трусилися. А у нас... Де кричать, а де співають, де кров іллють, а де горілку п'ють. Аби мені гаразд, а об других нема заходу! Не таке вам пиво пити подобає, коли наша Вкраїна пропадає!" [3, 173].

Устами Сави Чалого драматург висловлює своє обурення з приводу безправного становища українського народу. Душа Сави болісно сприймає усі кривди. Він розуміє, що український народ на своїй рідній землі позбавлений національних та соціальних прав. Тому він вважає злочином сидіти, склавши руки. Його тягне у степ, на поле битви. Він згадує свої подвиги, коли про нього складали пісні: “Колись і справді се було під Немировим, тому вже два роки. Се тоді, як вибрали Острияницю. Та й тепер би, може, зложили пісню, коли б було з ким йти на ворогів! О, дайте мені лишень тільки поміч та волю! Я б показав себе недовіркам... почоломкались би вони зо мною, із колишнім друзякою! Береженого, кажуть, Бог береже, а козака шабля стереже. Поки оця (*указує на саблю*) не зацербилася, Сава знатиме, що робитиме! Бачив мене Конєцпольський, приглядиться він до мене ще й ближче”[3, 173]. У словах Сави його пристрасне бажання включитися у боротьбу за волю рідного краю.

Петро Чалий, батько Сави, вбачає головну причину безладу в тому, що вони залишилися без гетьмана. “Від того, що без Бога світ не стоїть, без царя земля не правиться. Бачиться, що у колоді багато бджіл, та усі слухають одної матері. Отак і се! Через що наша Україна у такій славі була при Сагайдачному? Через що нас добрі зважали, а злі лякалися? Через те, що тоді усі одно думали, одно й гадали, одного й послухали, а той слухав одного Бога, царя небесного! Тепер... як сучі ляхи убили нашого гетьмана Острияницю, що ми? Які позабігали катзна й куди, які пішли у Січ, а які поперевертались на ляхів... От тобі на! Нагигала коса каменюку! Гарцювала воля та й перестала; гуляла воля, налігала й неволя! А якби у нас тепер гетьман був та справа, давно б ми католикам баньки повибивали!”[3, 174], – роздумує він вголос.

Уся ненависть козаків спрямована проти польської шляхти, яка всіма зусиллями намагалася закріпити свої привілеї в Україні, обмежуючи права православних козаків. Микола Костомаров вибрав для твору час розрухи, занепаду і зневіри. Драматург вважав, що треба повести мову про наболілі національні проблеми, показати приклад мобілізації духу та організованості козаків. Для цього складний та суперечливий образ-характер Сави Чалого найбільш підходив, хоч він жив і діяв зовсім в інших умовах. Тобто драматург свідомо допустив історичну неточність, змістивши часову площину для того, щоб

на благодатному ґрунті показати проблему розшарування козацької верхівки.

Відправним пунктом головної колізії стала проблема обрання гетьмана, яку драматург вмонтував у сюжетну канву твору. Саме гетьман війська запорізького уособлював найкращі риси лицарської честі, мужності, героїзму, мудрості та виваженості. Саме йому козаки довіряли вирішувати їхні долі у складних і жорстоких умовах боротьби за волю. А демократична процедура вибору гетьмана засвідчувала цивілізований підхід до справи.

На гетьмана пропонують Петра Чалого — мудрого, виваженого, поміркованого козака. Зважаючи на поважний вік, Петро Чалий відмовляється займати цю посаду. Тоді Гнат Голий подає ідею вибрати гетьманом його сина Саву. Він так характеризує його: “Хто ляхів, як снопи, валяв? Від кого пан Конецпольський трусився? Хто під Немировом кровавую річку переплинув? Про кого наші дівчата співають? Чия слава по всій Україні як грім гримотить! От хто! Пан Сава Чалий, голінний, хоробрий, славний наш пан Сава!” [3, 175]. Та козаки заперечують проти Сави Чалого, зважаючи на його незрілий вік. Вони розуміють, що геройськи махати шаблею — це одне, а керувати козацьким військом — це інше. Козаки звертають увагу на те, що він учився в ляхів та ще й сердитий занадто. Батько Сави теж заперече: “Він хоч і хоробрий, та ні. Не можна: норов у його не такий” [3, 176]. Такий підхід свідчить про те, що козаки надзвичайно відповідально і вимогливо підходили до вибору гетьмана. Він повинен був відповідати високим критеріям воїна, полководця, організатора не тільки військових справ.

Характеристику з уст козаків Сава Чалий сприйняв як особисту образу. Його егоцентричне нутро збунтувалося. Індивідуалістський характер зразу ж дав про себе знати — накопичена енергія потребувала якоїсь реалізації. Підштовхнутий ущемленим самолюбством, він приймає кардинальне рішення покинути рідну хату: “А от що: відправлю собі молебень, заберу свою худобу, що колись оцею (*вказує на саблю*) собі залучив, поклонюся своєму батькові і усім добрим людям, та ще по поклону на всі чотири сторони, та ще один на вісход сонця, поцілую рідну землю, заплачу трошки та й ... поминайте як звали! Піду, куди очі дивляться! Коли я їм не до мислі, так і вони мені байдуже! Виженуть горобця із-під оселі, так він і до другої полетить! У ляхів землі багато: може, вони, як

спом'януть про теє, яке колись їм лихо я завдавав, та узнають, яка мені за се заплаता була, приймуть мене до себе та ще більш зважатимуть, чим ті, за кого я отут (*указываєт на груди*) аж шість ран залучив. Поблукаю по білому світу, а там, може... Та вже мені шаблею не маяти! Проїшли мої літа із світа, як лист із дерева!"[3, 177].

Сава Чалий любить свою землю. Він вихований на славних українських традиціях. І коли він планує покидати рідний дім, то хоче зробити це за християнським звичаєм: відправити молебень, поклонитися батькові та добрим людям, поцілувати рідну землю, а тоді рушити в далеку дорогу. Про все це він говорить зі смутком, але налаштований рішуче, і ніщо вже не може вплинути на його рішення. Та й гордість не дозволяє йому відмовитися від задуманого.

Слова Сави Чалого, сповнені розпачу, визначають його характер як трагічний, бо в трагічних тонах він сприймає свою тимчасову невдачу. Вроджене самолюбство спонукує його до необдуманих вчинків. Та й ще Гнат Голий підштовхує його на слизький шлях: "Не для того сіють пшеницю, щоб сарана поїла. Не для того тебе Бог такою силою та завзяттям наділив, щоб ти себе марно занастив. Будь тобі гетьманом! Коли не сокол, так рябець; коли не козак, так поляк, а Конецпольський тебе добре знає! Заходила і в лядьку землю твоя слава! Знають тебе старії й молодії, чули про тебе й дівичі і молодичі! Йти до ляхів — не їсти пирогів! Тільки Конецпольському сказати — зараз дасть війська, і будеш гетьманом!.." [3, 177]. І в той момент, коли його батько Петро Чалий намагається організувати козацьку масу, привести її до порядку, відлучити козаків від горілки і спрямувати їхню енергію проти ворогів українського народу, Сава Чалий іде шукати порятунку у поляків, намагаючись порвати зі своїм славним минулим: "Коли Сава не гетьман, то хай він не буде і той, про кого пісні співають! Хоч і напротив батька піду, та за діло! Нехай так не робить! Хоч і поляки нарікуть, та зрадником не буду: оп'ять достанеться послужити рідній Україні. А вже ж, який помай Біг, такий і бувай здоров! Пан Конецпольський уже мене бачив на полі, нехай подивиться на мене у світлиці!" [3, 179], — висловлює свої сподівання Сава Чалий. Але це була ілюзія, характерна для наївних українців, котрим завжди здавалося, що, перебуваючи на службі у будь-якого пана, вони зможуть прислужитися Україні.

Тут варто звернути увагу на те, що Микола Костомаров усю свою увагу зосереджує на внутрішньому світі героя. Саву Чалого не цікавлять матеріальні статки — козаки переважно дуже скептично ставилися до нагромодження матеріальних цінностей. Рушієм його вчинків стала образа на козаків та власного батька, які не зуміли належно оцінити славні подвиги молодого козака. Запальний характер Сави Чалого не дає йому можливості тверезо оцінити ситуацію, визнати рацію своїх побратимів. Зустрівшись з Лисецьким, посланцем від Конєцпольського, Сава змушений принижуватися. Він виступає перед ним у ролі прохача: “Скажи своєму панові Конєцпольському, що я йому, моему оборонникові і добродітелєві, у всім радніш услужити, та скажи ще, щоб він не сумлівався — я тепер вірний і щирий послушник його милості короля і Посполито!” [3, 182].

Сава Чалий — це трагічний характер за своєю суттю. Його трагедія в тому, що він не може беззастережно підпорядковуватись будь-кому. Та й слова — це ще не діла. Задекларувавши свою вірність панові Конєцпольському в пориві гніву та образи на своїх побратимів, гордий і самовпевнений козак зрештою відчуває, що не так легко дотримати обіцянки, яка принижує його національну гідність. У трагічних тонах Сава Чалий сприймає свою невдачу і звіряється коханій дівчині Катерині:

С а в а. Серденько, душенько моя! О, якби тільки вмєрти! Може, цілий вік достанеться блукати по світу, усіма забутий, як прибудна вівця. Знаєш, мені вже не можна тута жити, не хочуть, щоб я жив тута... Я піду відсіль, піду куди очі дивляться. Може, де на чужині загину, тоді хоч ти згадує мене! Не забувай мене!..

К а т е р и н а. Я піду з тобою.

С а в а. О ні! Тяжко-важко тобі йти за мною: у тебе мати, родичі, ти жалкуватимешся навпєсля!

К а т е р и н а. А в тебе хіба батька нема?

С а в а. Батька? Не кажи мені сього, я загубив, я протєсав свого батька, або він мене, протє нехай нас Біг розсудить! Лєдащу шкапу поганий їздець у сто разів лучше поважає, ніж вони, сі козаки, мене бідного” [3, 186].

Драматург показує, як образа Сави Чалого зайшла занадто далеко і переростає в зневагу до рідного батька та своїх побратимів. Разом з тим драматург змальовує Саву Чалого чуйним, зворушливим хлопцем, і такий непередбачуваний роз-

виток подій завдає йому немилосердного болю. Він шукає розради у коханої дівчини Катерини, котра під тиском матері подала рушники Гнату Голому. Драматург змальовує зворушливу сцену зустрічі Сави з матір'ю Катерини. Несподівано заставши їх удвох, мати почала лаяти Саву Чалого за те, що він залицяється до засватаної дівчини. Сава щирозсердечно зізнається, що давно кохає Катерину: “Пані моя! Хоч я і виноватий тим, що нищечком вчашав до твоєї доньки... та вже як покоритися, так і Біг простить. Я на її нічого поганого та худого не замишляв: я її любив... вона мене; нам обоім одно без другого жити не люблю. Що ж, кажуть добрі люде, що вірному коханню і Біг не противник! А я любив її, і люблю, і вічно любитиму! Вона мене тож... Ані я до другої, ані вона до другого не підемо! За таке кохання нема гріха; ми не винні, що нам Біг серце дав” [3, 188]. І в цих словах героя була не тільки щира правда про глибоке й вірне кохання козака до української дівчини. У такий спосіб драматург показує вироблений еталон стосунків між дівчиною та юнаком, які у своїх вчинках керувалися строгими принципами козацької моралі, котра унеможлиблювала кривду дівчини.

Незважаючи на те, що Катерина під тиском матері подала рушники Гнату Голому, Сава Чалий домагається скасування цих заручин і поспішно одружується з нею без батькового благословення. “Нема у мене батька! У мене тепер є мати! Справимо весілля і без гостей, а то мені треба поспішати...” [3, 189], — наполягає він. Але вирішення такої важливої справи, як одруження, без батькового благословення, за допомогою якого передавалася естафета українського роду, вважалося великим гріхом. У батьківських словах з Божої ласки передавалася таємниця родини, в руки нового господаря вкладалася нитка, яку він мусів тягти далі, не відриваючись від основного клубка. А Сава Чалий розірвав зв'язок зі своїм родом і залишився без моральної опори та Божої опіки.

Одружившись з Катериною, Сава Чалий забрав свою дружину, і худобу, і челядь і майнув у степи. Таке рішення випливало з українського національного характеру, продиктованого прагненням самому стати господарем. “Говорячи про українську родину, — підкреслював Володимир Янів, — треба зокрема наголосити її індивідуалізм, що випливає з українського індивідуалізму взагалі. Українська родина — це мала родина й одруження дітей вело до поділу господарства й до відділення нової родини. Саме в родині виявлявся нахил українця

до індивідуального землеволодіння й до утримання приватної власності” [7, 191].

Сава Чалий зустрівся з коронним гетьманом Конецпольським, який щедро наділив його землею, хутором та усякими статками. Сава готовий віддячити своєму благодійнику за це:

“С а в а. Поки сили буде на все радніш для вас.

К о н е ц п о л ь с ь к и й. А меж тим я напишу об тобі. Хоча ваші козаки так розгнівили короля і Посполиту, що їх повернули у хлопи, та ми такі — коли з щирим серцем покорилося, оп'ять положимо ласку! А я таки настою на тім, щоб оп'ять гетьмана поставили — і тоді, Саво, узнаєш мою правду! Будеш українським гетьманом!

С а в а. Тоді, пане, перше діло моє буде вірною службою оддякувать його мосці королю і тобі, моему батькові і добродітельові.

К о н е ц п о л ь с ь к и й. Тоді інак буде. Ти чоловік розумний і дотепний. Під тобою швидше вони увіймуться, шизматики сі. Тоді, сподіваюсь, унія вже візьметь своє” [3, 192-193].

Гетьман Конецпольський зі симпатією ставиться до Сави Чалого і покладає на нього великі надії. Він сподівається, що за його допомогою вдасться приборкати “хлопів” і утведити уніатство, на яке поляки покладали великі надії при наверненні українців на свій бік. Хоч їхні сподівання не здійснилися і не могли здійснитися. Козаки були лояльними та поступливими, та коли справа торкалася їхнього віросповідання, вони ставали твердими, як кремінь. Та й штучно протиставлена православній уніатська віра, яка зберегла візантійський обряд, врахувавши українську національну специфіку, не була великою загрозою для козаків. Хоч насильне насадження уніатства частково поглиблювало денаціоналізацію української шляхти, і деякі нащадки знатних українських родів переходили на католицизм чи унію, сподівання поляків, що за допомогою унії вони зможуть підкорити українців, не справдилися. “Наступ Польської держави, всебічне зміцнення впливу польської культури, згрідливе ставлення поляків до української культури, “хлопської” віри, “хлопської” мови — все це не викликало денаціоналізацію й масову асиміляцію, властиву народам, які визнають свою меншевартість, а навпаки: під тиском сильніших сусідів український народ загартовується до боротьби за своє національне “я”, не втрачає своєї національної свідомости і, за невеликим винятком, не зрікається своєї національності, хоч за цю твер-

дість доводилося дорого платити — відмовленням від політичних та громадянських прав. Український народ рішуче бореться за свою Церкву, за своє право, за свою мову”[5, 421], — підкреслила Наталя Полонська-Василенко.

Тут варто звернути увагу на те, що Микола Костомаров не загострює уваги на ворожнечі між українцями та поляками. Більше того, він показує Саву Чалого миролюбивим козаком, який прагне до злагоди та взаєморозуміння між українцями та поляками: “Не противу тебе та й не против короля ми воювали, а против неправди. А я, пане, ніколи вам не ворогував, а хоч коли, так усе бажав, щоб між нами ладно було... Мені б самому ніщо так не приязно, якби ми помирилися і один другого, ляхи й козаки, за братів щитали [2, 203]... Не було б у нас ні чвар, ні бунтів, жили б ми як брати рідні із собою, коли б ви нас хоча як людей важили!.. Ми б вам вірно служили, коли б ви на нас лиха не покладали”[2, 205], — зізнається Сава Конецпольському. Але той його поправляє: “ Не за братів — за панів, бо все-таки ми старіш од вас”[2, 203]. Тобто панський гонір відразу дає про себе знати. Пан Конецпольський відстоює свої власні інтереси та інтереси Речі Посполитої і тому чітко дає зрозуміти Саві Чалому, чого він від нього хоче: “А що я тобі зараз подам, то ти довго мені будеш винуватий, щоб такою приязною новиною мене на оддячку привітати. (*Вьнимає бумагу*). От, мій коханий Саво, із Варшави мені лист прислали. Ти знаєш, що я писав об тобі, що ти прийшов до нас і прохав визволить тебе од козацької злоби і обіщався нам вірою й правдою служити; і що ти чоловік розумний і дотепний, і так як нам треба супротив бунтовників, що своєю волею собі гетьмана вибрали, другого гетьмана поставити, то я — як ми тоді й радилися, сам знаєш — і писав, що не знаю, мов, нікого, опріч тебе, щоб кому можна було булаву вручити. Тепер мені відписали з Варшави, що нехай буде по-моєму, і сам круль нарік тебе гетьманом війська козацького”[3, 203].

Так сталося, як замислив гетьман Конецпольський — польський король назначив Саву Чалого гетьманом козацького війська. Такий поворот подій спонукує Саву Чалого підкоритися волі короля — тепер він змушений виступити проти свого батька, своїх побратимів та рідних, приводити їх до порядку за польськими приписами. Сава ніби на це погодився, та коли справа дійшла до присяги, що всіма зусиллями буде унію на Україні вводити і волею і неволею змушувати козаків приймати

унію, то переступити через це уже не зміг, бажаючи залишитися в православній вірі. Саме на цьому ґрунті виникла колізія, котра переросла у конфлікт між Савою Чалим та коронним гетьманом Конецпольським, який вимагає дотримання домовленостей, а Сава не може відступитися від своєї віри. Приховані помисли дійових осіб виливаються на поверхню:

“К о н е ц п о л ь с к и й. Досць! Шизматика нічого слухати. Роздобаривать з тобою — воду товкти.

С а в а. Шизматика, пане! Отак у нас робиться: ви нас лаєте шизматиками, ми вас недохристиями. А нема нічого із сього доброго, пане! **Ще** й попракаете, кажете: бунтовники. Ми не шизматики і не бунтовники. Ми не шизматики: наша віра християнська, свята і непорочна; віруєм ми в Господа Ісуса Христа, і матір його пречистую, і святих його, віруєм так, як діди наші віروвали, і зостанемось кріпкі у тій вірі, що хочете ви з нами робить! Дай, Боже, щоб і діти наші так же вірили! А що ми не бунтовники, то то ж я тобі скажу: хіба ми вам вірно не служили? Хіба ми вас од ворогів не боронили? Скільки разів бусурменів од вас відгонили? Скільки разів супротив москалей ми вам поміччю помагали? Подивіться лише у старосвітські описи ваші, чи нема там козацької слави? Чи не проливали ми за вас своєї крові? Чи відмагалися ми коли-небудь вам служити? А яка за се була дяка? **Що** скажеш, пане? **Що** нам тепер од вашої неправди нікуди діваться! **Що** нам ніде голови прихилити! **Що** нам не дають молитися Богові! **Що** нами, як скотиною, помикають! Так ще й кажете, що ми й такі й сякі, і бунтовники, і розбійники! Ніколи б ми не бунтували, коли б ви з нас не глумовали! Так, пане, хоч гнівайся, хоч що хочеш роби — твоя воля, твоя міч — а я правди казати ні перед ким не побоюся!” [3, 205-206].

У цих словах гірка правда Сави про тяжку долю українського народу, який за вірну службу польському королеві зазнавав зневаги та образи і був позбавлений можливості святого права сповідувати свою віру, дотримуватись традицій та звичаїв. У такий спосіб Микола Костомаров порушив цілий комплекс політичних, соціальних, національних, морально-етичних проблем, які постали з посиленням впливу польської шляхти на українських землях. І довготривала та кровопролитна війна між двома народами — українцями та поляками — крім політичних, соціальних, економічних інтересів, мала ще й чисто етнопсихологічний аспект. Польська шляхта ніяк не могла зрозуміти, що спокійного, врівноваженого, зворушливого і навіть сентимента-

льного українця неможливо підкорити і приручити. Вільний козацький дух степу не підвладний жодній силі, яка б могла зламати його. Козацька душа може бунтувати, може вгамовуватися, але ніколи не підкориться тільки тому, що на це нездатна. У цьому був незаперечний позитив. Але крайній індивідуалізм часто приводив до негативних наслідків: “при винесенні особистої свободи на п’єдесталь недоторканного ідеалу приходять часто до сваволі, до анархізму, а ще частіше до ставлення особистого понад загальне” [7, 13]. Цей ідеал особистої свободи для українця є святим, і він ніколи й нікому не дозволяє посягати на нього, бо з цим тісно пов’язане його почуття національної гідності. “А любов до особистої свободи є така велика, що веде його до засади: “краще вмерти, ніж залишатися рабом”. Ця засада послідовно веде до готовності на найбільшу жертву в обороні самостійності нації” [8, 169-170]. Навіть коли Сава дізнається, що біля його двору кружляють козаки з метою покарати його за зраду, він залишається непорушним у своїх принципах. Гетьман Конецьпольський розуміє складність ситуації, у якій опинився Сава Чалий, і щиро співчуває йому:

“К о н е ц ь п о л ь с ь к и й. Що ж? Ти пропадеш! Вони тебе заб’ють, дарма що твій батько над їми панує. Він перший підніме на тебе руки. Хоч ти й проситимешся, так не змилюються.

С а в а. Проситься мені шкода! Я умру, яким уродився. Ні до кого у вік свій не уклоняв, так і перед смертю не поклонюся.

К о н е ц ь п о л ь с ь к и й. Пропадеш, Саво! Лучче підпишись отут та й іди собі з громадою.

С а в а. Ні, пане, далєбі, ні! Сказав, що сього не буде, так і не буде!” [3, 207].

З цього діалогу видно, що Сава Чалий твердо стоїть на своєму, а гетьман Конецьпольський з повагою та співчуттям ставиться до нього. Він розмовляє з ним, як з рівнею, бо той із заможного козацького роду, прославлений герой і відважний воїн, наділений неабиякими здібностями організатора та ще й тримається з гідністю. Та коли розмова заходила про простий український народ, то у Конецьпольського зразу ж спрацьовував польський гонір, і він демонстрував свою зверхність та зневагу до українців. Саме у такому зневажливому ставленні польської шляхти до козаків вбачав Микола Костомаров причину віковичної війни між поляками та українцями. Не міг зба-

гнути вельможний пан Конецпольський, що, зневажаючи козаків, він висловлював свою зневагу до Сави Чалого, який належав до козацького роду.

Сподівання Сави Чалого на вірну службу королю, при якій він зміг би залишитися сам собою, були звичайною ілюзією. Українець, схильний до гармонії та краси, має здатність ідеалізувати життя, обставини, особистості. А такий підхід до дійсності призводить до втрати відчуття реальності та перспективи. Внаслідок цього українець дуже часто зазнає розчарувань, зіткнувшись з неминучими перешкодами на своєму шляху чи підлістю та підступністю людей, до яких він ставиться з великою довірою та відкритим серцем. Так сталося зі Савою Чалим. Він довірився гетьману Конецпольському, сподіваючись, що той зрозуміє його і піде назустріч. Але Сава Чалий прорахувався — Конецпольський не бажає йти на жодні поступки. А відректися від православного обряду і переступити через власну віру, котра була його моральною опорою, він не зміг.

На вірності Сави Чалого православному обряду драматург особливо наголошує, бо вважає, що вона є головним стрижнем національного типу. Український народ дотримується своєї віри, незважаючи на жодні обставини і ніколи не дозволяє собі посягати на чужу віру. “Отой дух терпимості, брак національної пихи, перейшов й живе й досі в народі... Ні католицький костел, ні жидівська синагога не видаються йому гидкими місцями; він не гидує їсти, пити і приятелювати не тільки з католиком чи протестантом, але і з жидом, і з татаринном. Але нехай тільки він замітить, що чужовірний або чужинець починає глумитися над його власними святощами, в нього ворожнеча спалахує ще сильніше, ніж у москаля” [2, 174], — характеризував українця з релігійного боку Микола Костомаров у праці “Дві руські народності”. Тобто інстинкт самозбереження, який найбільш проявляється в приналежності до своєї віри, спрацьовував блискавично, і українець до останнього подиху захищав святі національні почуття. “... Християнство ввійшло в плоть і кров народу. Українське козацтво — Запорізька Січ, народ безжурний і вільний — не виявило тенденції звільнитися од віри. Навпаки, воно утворило підкреслено християнську республіку і оборону віри батьків написало на своєму прапорі. Усталилась глибока традиція, яка “зформувала моральне обличчя нашого народу” [6, 148].

Глибока релігійність українця стала моральною основою його світосприйняття і наклала відбиток на сімейні стосунки. Українець завжди покладається на Бога. Українська сім'я — це поєднання двох рівноправних особистостей: чоловіка і жінки. “Шукання індивідуального у власному проявляється у дрібницях, до убрання включно. Воно творить гармонійну систему між модою і оригінальністю й є запереченням усякого стандарту”[6, 164].

Українська родина — це ціла система взаємовідносин морального, етичного, фінансового, психологічного характеру. Це окремих духовний світ, замкнений від стороннього ока. Сім'я для чоловіка — це джерело натхнення та поновлення енергії, для жінки — можливість реалізувати свої найрізноманітніші здібності, щиро виливати свою любов на всіх членів родини. У традиційній українській родині плакається палка любов до своєї нації і зростає непереборне бажання зберегти її неповторну окремішність.

Драматург показує Саву Чалого добрим сім'янином. Він вірно кохає свою дружину Катерину та щиро любить свого сина. У його сім'ї панує доброзичлива атмосфера:

К а т е р и н а. Що ж, воля Божа! Бач, який ти! Казав, чого я така боязлива, а сам як сумуєш! Що ж мені, крий Боже, хоч яке нещастя, я все терпітиму, аби з тобою нерозлучно бути!

С а в а. О, моє серденько! Одним одна моя радість на сім світі! Так, терпітимемо, Катю, коли доля терпіти веліла!.. А все мені щось на серці трудно та нудно! (*Обрацається к дитяти*). Заснув мій маленький! Нехай спить! (*Целует и ласкает его*). Який гарячий! Мій синочок, мій маленький! Васю, Васю! Цитуйте, не стукайте, нащо його будити? (*Качает колыбель*). Люлі, люлі! Вибачай, Катерино, що я твое на себе беру. Адже ж ти знаєш, моя мила, що як голубка полине, так голуб діточки годує! Так і ми з тобою, моє серденько! (*Целует ее*). Ніяк не налюбуюсь, дивлячись на тебе; не намілююсь з тобою! Хоч до смерті милуватимуся — усе здаватиметься, що мало! О, чого ти така смутна? Ач які очі заплакані! Не журись, моя душенько.

К а т е р и н а. Та як же мені не журиться, коли ти журишся. Бач, тут іще щось недобре під нас підліза!

С а в а. Не бійсь, моє серце, нічого не бійсь: поки я з тобою... усе гарно буде...”[3, 211].

У цьому діалозі драматург не тільки зобразив ідилію козацької сім'ї, у якій панує лад, спокій, любов, повага та взаєморозуміння, а різноманітними засобами зумів передати тривогу, яка запанувала в їхніх душах. Виняткова увага, яка досягається пестливими словами, різні передчуття, які не дають спокою, свідчать про наближення нещастя. Та й сюжетний розвиток подій наближає до катастрофи. Сава не зміг переступити через себе і відріктися від православної віри на користь уніатства, як вимагав Конєцпольський. Козаки теж не можуть простити відступництва Саві. Особливо підігріває емоції Гнат Голий, який підштовхнув його до союзу з Конєцпольським. Він називає Катерину відьмою. Зводить наклепи на Саву Чалого, що той давно замишляв зрадити козаків і цим викликав обурення козаків:

“С т е п а н. Смерті предать його! Такого злодія земля терпіти не мусить.

П а в л о. Як то ти його вкусиш! Смерті предать!..

И г н а т. От диковина! Тільки на мене поважтеся, а я вас прямо на його наведу, нишком — ніхто й не зна. Дней у вісім доскочимо до Немирова, а відтіль він за дві милі.

А н т и н. Такого ірода, мабуть, і на світі не було. Як же?

О н и с и ф о р. Іюда, бісів син!” [З, 196].

По-іншому сприймає вчинок Сави його батько Петро Чалий. Він добре знає свого сина і прагне зрозуміти його вчинок. Як гетьман війська запорізького, він намагається стримувати свої емоції та батьківське почуття вибухає розпачем:

“П е т р о. Не знаю, як вам і одказати на се: просити вас — скажете, що оступаюсь за ізрадника! Панове! Я ваш гетьман: ви самі мене вибрали — я зложу з себе гетьманство, бо гетьману не пристало вам кланяться. Ні, панове, я не гетьман ваш: я простий козак, старий, чахлий — я прошу у вас: змилуйтесь надо мною!

А н д р и й. Як?

П е т р о. Не робіть мене навіть безчасним! Не убивайте мого сина! Коли вже він став такий зрадник — я й сам бачу... поїдемо до його, він покається, він посоромиться батька свого рідного! Панове... він таки наш чоловік! Далєбі! Бачите, у мене нема ні роду, ні племені, він у мене один одним, та й того хочете у мене відняти!.. Та лучше ви мене преж убийте, щоб і до моїх ушей не доходило, що його на світі немає! Панове! що якби ваш син так... пожаліли б... так і мені! Пожа-

луйте його: за сее вас і Бог не зоставить, що ви мені, бідному, уважите!.. Нащо ж ви мене і гетьманом вибрали, коли останню радість хочете одняти?.. Перший раз простити можна — а я сам з вами поїду. Далєбі, він оп'ять буде вірний наш! Коли вже на його не хочете положить ласки, надо мною змилюйтеся!..”[3, 200].

Благородне батьківське серце відчуває, що його син не міг стати зрадником. Тому Петро Чалий намагається спинити самосуд, не допустити жорстокої розправи.

Та проти цього протестує Гнат Голий: “ Я вам нічого не буду радити: я тільки спитаю вас, чи можна простити і пожалувати зрадника, бісового сина, невірного, онцихриста, знахаря, вовкулаку, що із чортами запанібрата? Та ще у бісового сина аж жижки трусяться, як би нам лихо та напасть ізробити. А! Ну, як ви на се скажете?”[3, 201].

Гнат Голий підбурює козаків, збирає спеціальний загін для розправи зі зрадником. Він знаходить Саву Чалого і особисто вбиває його та дружину Катерину. Та виявляється, що у цій історії замішаний і сам Гнат Голий. Поляк Лисецький, який був зв'язковим між Гнатом Голим та Конєцпольським, розкриває всі таємні стосунки Гната Голого з поляками: “Ви загубили Саву за те, що він до нас був приятний, а Ігнат Голий іще більше вас зрадив. Коли у Сави Чалого і думки не було до нас приїздити, він усе звіщав пана Конєцпольського. Він і Саву на се підмовляв, і мене до його проводив. А після того й на Саву писав, що він обманює Конєцпольського. Ігнате, чи пізнав мене? Коли виїздили із Терехтемирова, я був у тебе і ти мені казав, що таки Саву згубиш, а ми щоб нехай вас стерегли і всіх старшин переловили; іще ти й сам боживсь мені, що у сім ділі помагатимеш. Що? Відрікатися станеш?”[3, 216]. І коли на протести Гната Лисецький показав його листи до Конєцпольського, в яких йшлося про його підступні наміри, козаки вбивають Гната Голого. У даному випадку драматург відступив від життєвої правди, намагаючись показати заздрість як рушійну силу конфліктних стосунків між Савою Чалим та Гнатом Голим. Але такий фінал не зовсім оправданий. Микола Костомаров не вмотивував вчинків Гната Голого. Коли з Савою Чалим все зрозуміло: образений на козаків та свого батька, він не зміг вгамувати своєї образи і вирішив пошукати собі іншого пана. Але його українське ество не дало йому можливості переступити через власне “я”, і тому його трагічна загибель цілком закономірна — він неминуче скочувався у прірву. А вчинки Гната Голого пси-

хологічно не вмотивовані, у його діях не має логічної послідовності так необхідної для драми трагедійного плану. Тому його смерть художньо не оправдана. Тут драматург не зумів досягти належного естетичного рівня, щоб передати високу емоційну напругу твору. Штучна драматизація фіналу не пішла на користь трагедії. Неоправдана смерть Гната Голого повернула драматичний твір зовсім в інше русло, абсолютно не підготовлене для такої різкої зміни. Внаслідок цього послабилася емоційна напруга, так необхідна для фінального апофеозу. Та, незважаючи на це, “Сава Чалий” Миколи Костомарова має виразні жанрові ознаки трагедії, бо у центрі твору трагічна постать запорізького козака Сави Чалого, який через свою амбітність добровільно опинився у таборі ворогів, але національна гідність стала на перешкоді здійснення задуманого — він не зміг переступити через самого себе. І тому у нього не було іншого виходу, крім трагічної розв’язки.

У трагедії “Сава Чалий” Микола Костомаров порушив надзвичайно складну і вічно актуальну проблему зради. Драматург не допустив до морального падіння головного героя. Сава Чалий залишився сам собою, але загинув, бо не міг виплутатися з тенет, якими сам себе обмотав. Морально він не став зрадником, але фактично перейшов у табір ворогів українського народу. Микола Костомаров не засуджує свого героя, не виносить йому вирок, а тільки виважено і скрупульозно простежує шлях запорізького козака, якого великі амбіції завели на манівці, котрі були дуже близькими до зради національних ідеалів.

Література:

1. Історія українського війська. – Львів, 1992. – 712 с.
2. Костомаров М. Дві руські народності // Історія філософії України. Хрестоматія. – Київ, 1993. – С.317-322.
3. Костомаров М. Твори: У 2-х т. –Т.1. - Київ, 1990.– 538 с.
4. Мірчук І. Історія української культури // Петров В., Чижевський Д. Глобько М. Історія літератури. – Мюнхен; Львів, 1994. – С.243-376.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – Київ, 1992. – Т.1. – 640 с.
6. Сверстюк С. На святі надій. – Київ, 1999. – 784 с.
7. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – 217 с.
8. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен, 1996. – 205с.